

Z.N.Zhuyntayeva, M.A.Tursunova

Sentence parts in classic Turkic language

In article sentence parts in drevnetyurksky language are considered. Authors on a material of Orkhono-Eniseysky written monuments define regularities of a sentence structure in Turkic languages, features and differences of a sentence structure and sentence parts in separate Turkic languages. On the analysis of the language facts prove that in in drevnetyurksky language as well as in modern Kazakh language, sentence parts share on main and minor, characterize the relation of sentence parts to parts of speech in comparative-historical aspect.

References

- 1 *Kazakh grammar*, Astana, 2002, 784 p.
- 2 Kordabayev T. *Questions of historical syntax*, Almaty: Gylm, 1964, p. 20.
- 3 Amir R., Amirova Zh. *Sintaksis of a simple sentence*, Almaty: Publ. House of the Kazakh university, 2003, p. 124–245.
- 4 Aydarov G. *Pamyatnik Kultegin*, Almaty: Ana tili, 1995, p. 145.
- 5 Esenkulov A. *Yazyk of ancient Turkic written monuments*, Almaty, 1976, p. 85.
- 6 Aydarov G. *Yazyk of ancient Turkic written monuments*, Almaty: Mektep, 1986, p. 115.
- 7 Shayakhmetova M.Kh. *Homogeneous parts of the sentence in modern Kazakh language*, Almaty, 1980, p. 4.
- 8 Kuryshzhanov A., Tomanov M. *Grammatical sketches and history of research of the Orkhon-Yenisei monuments*, Almaty, 1964, p. 104.
- 9 Aydarov G. *Yazyk of a monument Tonikuk (VIII century)*, Almaty: Kazakhstan, 2000, p. 105.

ӨЖ 81'

Ә.О.Ыбырайым

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті (E-mail: jandossmagulov@mail.ru)

Тіл дыбыстарының стилистикалық қызметі

Мақалада функционалды стильдер мен сөйлеу формаларының ұқсастықтары мен ерекшеліктері қарастырылды. Автор тіл дыбыстарының стилистикалық ресурстарын қарастыруды үш бағытта қарап, дыбыстық қайталамалардың ассонанс, аллитерация, дыбыстық анафора, ұйқас, ырғақ, консонанс, ішкі ұйқас сияқты бірнеше түрлеріне ғылыми талдау жасаған. Зерттеуде мәтінде ұқсас дыбыстардың бірдей позицияда қайталанып берілуі, олардың семантизациялануы болатыны оның фоностилистикада паронимиялық аттракцияның дауыссыз дыбыстардың позициялық қайталануы екені дәлелденген.

Кілт сөздер: тіл дыбыстары, стиль, функционалды стиль, стилистикалық ресурс, стилистикалық қызмет, сөйлеу формалары, ауызша, жазбаша формалар.

Функционалды стильдерді жіктеу сөйлеудің ауызша және жазбаша формаларымен тығыз байланысты. Функционалды стильдер мен сөйлеу формалары — бір-бірімен тығыз байланысты, ұштасып жатқан, алайда әр түрлі ұғымдар. Расында да, функционалды стильдер мен сөйлеу формалары арасында жақын ұқсастықтар бар: бірінші, екеуі де қатынас саласына тәуелді болғандықтан, стилистикалық категориялар болып табылады; екінші, стильдер мен сөйлеу формалары араласып жатады: стильдің басым бөлігі жазбаша формада берілсе, ауызекі сөйлеу стилі — ауызша формада беріледі. Алайда функционалды стильдер мен сөйлеу формалары басқа да әр түрлі негіздерге сүйеніп айқындалады: ең алдымен, ол қоғамдық қызметтің түрі мен таным формасы, содан кейін, сөйлеу актісінің жағдайы.

Сөйлеудің ауызша формасы жазбаша формасынан екі негізгі өлшеммен ажыратылады. Бірінші ерекшелік — қатынастың материалдық құралдарында. Ауызша сөйлеу — үнді, айтылатын сөйлеу, ол дыбыстар арқылы жүзеге асырылады; жазбаша сөйлеу — жазылатын, ғаріппен бекітілген форма, ол әріптер арқылы беріледі. Ауызша сөйлеуде интонация ерекше мәнге ие болады, сөйлем мағынасының

құбылысы, оның тоналдылығы мен эмоционалдық бояуы интонацияға бағынышты болады. Бір фразаның интонация арқылы қарама-қарсы екі мағына беруі мүмкін. Бұл туралы Бернард Шоу өзінің таңдамалы пьесаларына жазған алғы сөзінде тамаша айтқан: «Есть пятьдесят способов сказать слово «да» и пятьдесят способов сказать слово «нет», а для того, чтобы написать эти слова, есть только один способ».

Жазбаша сөйлеуде интонация тікелей көрінбейді. Ол сөйлемнің құрылымы, сөздердің орын тәртібі, тыныс белгілері, лексика арқылы беріледі, дегенмен, оны дәл түсіну әрдайым мүмкін бола бермейді де, ол жанды және мәнерлі сипатынан айрылады. Ауызша сөйлеуде интонация ой мен сезімнің нәзік реңктерін жеткізе алады: «Вся сложность, тонкость, все разнообразие чувств, внутренних переживаний, намерений и настроений имеет свое внешнее выражение в интонациях человеческого голоса» [1].

Тіл білімінде мелодия (негізгі тонның қозғалысы), кідірістер (дыбысталу үзілістері), жекелеген сөздердің дыбысталу күштері (ерекше фразалары мен логикалық екпіні бар сөздер), сөйлеудің темпі мен тембрі арқылы жүзеге асырылатын күрделі тілдік-сөйлеу құбылысын интонация деп түсіндіреді. Интонация сөйлеу тіліне мәнерлегіштік және бейнелегіштік қасиет беріп, бейтарап сөздерді ауыспалы мағынадағы бейнелі сөздерге айналдырады. Лексикалық стилистикаға қарағанда фонетикалық стилистиканың негізгі ерекшелігі — стилистикалық реңктің басқа сөзбен емес, сол сөздің дыбысталу интонациясын өзгерту арқылы берілуінде. Ол сөз болатын зат не құбылысқа сөйлеушінің жағымды не жағымсыз көзқарасын білдірудің таптырмас құралы болып саналады. Сөйлеу тілінің эмоционалдық қасиеті басым болғандықтан, бұл құралдар сөйлеуде жиі қолданылады. Төмендегі екі сөйлемнің мағыналық ерекшеліктерін салыстырып көрелік:

– Туу, *ит-ай*.....Сонша ұмытпай жүр бәрін (С.Сейфуллин)

– Алда көргенсіз *ит-ай*. Нәрестедей жаныма аузы қалай барды екен. Тұра тұр, бәлем, *ит аяқтан* сары су ішкізермін (Ғ.Мұстафин). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің 4-томында *ит* сөзінің ауыспалы мағынада *оңбаған, жауыз, надан, топас* мағыналарды білдіретіні көрсетілген [ҚТТС, 4-т., 471-б.]. Жалпы тілдік қолданыста *ит* сөзі жағымсыз бағалауыштықты білдіреді, әдетте, *нашар, өзіне ұнамаған, мінезі шалқес адамдарды итке теңейді* (екінші сөйлемдегі мағына), ал бірінші сөйлемде айтушы интонация арқылы *ит* сөзінің бойына барынша жағымды бағалауыштық реңк қосып отыр. Оның бойынан *ырзалықты, сүйіспеншілікті, ерекше ілтипатты көреміз*. Осылайша интонация бір сөздің бойына екі түрлі мағына, екі түрлі стилистикалық бояу жамап отыр.

Ауызша сөйлеудің жазбаша сөйлеуден екінші айырмашылығы қабылдаудың түрлі мүмкіндіктеріне байланысты көрінеді. Жазбаша мәтінді түсіну үшін оны бірнеше мәрте оқып шығуға болады, ал ауызша мәтін айтылу барысында бірден қабылданылуы тиіс. Бұл — ауызша сөйлеудің заңы. Тіпті, кейін қайта тыңдау үшін магнитофон таспасына жазып алу да бұл заңды жоя алмайды.

Ауызша сөйлеудің қолданылу аясы өте кең. Ол тек тұрмыстық қатынаспен шектелмейді, үгіт-насихаттық (акпараттар, сұхбаттар, лекциялар және т.б.), ресми-өндірістік (нұсқаулар, тапсырмалар, мәлімдемелер, есептер, міндеттемелер т.б.), қоғамдық (есептік мәліметтер, жарыссөздер т.б.), ғылым (баяндамалар, сөз сөйлеулер), оқу (лекциялар, түсіндірулер, жауаптар т.б.), театр мен эстрада (спектакльдер, оқулар), мәдени-танымдық және ойын-сауықтық салаларда да жиі қолданылады. Ауызша сөйлеу формасы, әсіресе радио мен теледидарда жан-жақты көрінеді. Бұлар ауызша сөйлеудің қолданылу аясына емес, одан жоғары тұратын категория, өйткені олар жоғарыда аталған салалардың көпшілігін бірден қамтиды. Радио мен теледидардың арқасында: «...не только передала письменную по возможности фактического распространения, но и приобрела перед ней преимущество — моментальность передачи информации...» [2].

Тіл дыбыстарының стилистикалық ресурстарын қарастыруды үш бағытта жүргізуге болады: 1) дыбыстау стилі; 2) дыбыстардың стилистикалық қызметі; 3) дыбыстық символизм, немесе дыбыстың поэтикалық қызметі. Сондай-ақ Л.Г.Барлас дыбыстаудың үш негізгі стилін де көрсетеді: жоғары, бейтараптық, ауызекі сөйлеу [3]. Бұл функционалды-сөйлеу тұрғысынан емес, тілдің фонетикалық парадигматикасына байланысты тілдік жіктеу болып табылады. Сахна тілі бұл стильдерге қарағанда ерекше, өйткені театр дыбыстау нормаларына қатаң қарайды, тарихи қалыптасқан нормаларды бекем ұстайды және сөйлеушілердің тікелей қоғамдық практикасында дыбыстаудың біртіндеп қалыптасатын жаңалықтарын қабылдамайды. Р.И.Аванесов бейтараптық стильді екі түрге бөлгенді дұрыс санайды: қатаң, бұл — толық нормаланған стиль және жартылай нормаланған еркін стиль [4].

Көркем әдебиетте ерекше стильдік бояуға ие болатын тілдік бірліктердің бірі — дыбыстар. Әдеби шығармада дыбыстар қайталанып келуі арқылы түрлі стилистикалық бояулар, эмоционалды-экспрессивтік реңктер, бағалауыштық мәндер жасауда жиі қолданылады.

Дыбыстық қайталамалардың өнімді қолданылатын жері — поэзиялық шығармалар. Қарасөз шеберлеріне қарағанда ақындар өз шығармаларында дыбыстың көркемдік мүмкіншілігін барынша пайдаланады. Әдетте поэтикалық мәтіндегі дыбыстар стильдік қызмет атқарып, көркемдегіш құралға айналуы үшін олар белгілі дәрежеде қайталанып қолданылуы шарт. Дыбыстың қайталануы сөзге әсерін тигізіп, соның нәтижесінде олардың арасында тығыз байланыс орнайды. Дыбыстық қайталаманың негізгі стильдік мақсаты мәтіннің жағымды естілуімен ғана шектелмейді. Поэтикалық мәтіннің ұқсас дыбыстар арқылы берілуі оның эмоционалды бояуын әрлендіріп, өлең өрімінің мәнерлілігін де арттыру қызметін атқарады.

Дыбыстық қайталамаларды қарастырған еңбектердің басым көпшілігі оларды поэзиялық шығармалар тіліне тән тәсіл ретінде алады. Алайда дыбыстардың қайталануы көркем прозада да, публицистикада да бар. Әрине, олардың қолданылу жиілігін өлең өрімімен салыстыруға болмайды. Дыбыстық қайталаманың озық үлгілерін қазақ ертегілерінен, шешендік сөздерден, мақал-мәтелдерден, қазіргі қазақ прозасының аға буын өкілдері М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, Ә.Тарази, Д.Исабеков, О.Бөкей және т.б. жазушылардың шығармаларынан көптеп кездестіре аламыз. Мұның өзі дыбыстық қайталаманың жанрлық сипатының шектеусіз екендігін және олардың қазақ қара сөзінде де толық орныққан тәсіл екендігін растайды.

Тіл білімінде дыбыстық қайталамалар *ассонанс*, *аллитерация*, *дыбыстық анафора*, *ұйқас*, *ырғақ*, *консонанс*, *ішкі ұйқас* сияқты бірнеше түрлерге бөлінеді де, көркем шығармаларда, әсіресе поэзияда жиі қолданылады. Енді солардың бір-екеуіне тоқтала кетсек. Дыбыстық қайталамалардың көпшілікке танымал түрі — аллитерация мен ассонанс. *Аллитерация* өлең жолдарының бірдей дауыссыз дыбыстармен қайталанып басталуы болса, *ассонанс* — бірыңғай дауысты дыбыстармен қайталанып басталуы. Өлең ырғақ арқылы жасалып, аллитерация мен ассонанс арқылы әшекейленіп, бейнелі түрге енеді. Өлеңнің музыкалық шығармадай құлаққа жағымды естілуі оның мәтіндегі дыбыстық қайталаманың осы түрлерімен тығыз байланысты.

Аллитерация мен ассонанс дыбыстық қайталамалардың басқа да түрлері секілді поэзиялық мәтіндерде еркін қолданылып, осы жанрдағы көркемдік әдіс ретінде кеңінен таралған. Олар тұрмыс-салт жырларында, батырлар жырында, XV–XVII ғасыр ақын-жырауларының поэзиясында, одан кейінгі дәуірдегі ақындардың өлеңдерінде, әсіресе Абай мен оның дәстүрін жалғастырушы ақындар шығармаларында кеңінен қолданыс тапқан. Мысалы:

*Самородный сары алтын,
Саудасыз берсең алмайды,
Саудыраған жезіне.
Саудырсыз сары қамқаны,
Садаға кеткір сұрайды,
Самарқанның бөзіне.
Кеселді түйін шешілсе
Кердең мойын кесілсе,
Келмей кетпес кезіне (Абай).*

*Қара басқан, қаңғыған,
Қас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар
Құлағын ойлы ер салсын (Абай).*

Немесе

*Атаны бала аңдиды, ағаны — іні,
Ит қорлық немене екен сүйткен күні?
Арын сатқан мал үшін антұрғанның
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.
Алыс, жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр зой аңдып (Абай).*

Кейбір өлең шумақтарында дауысты немесе дауыссыз дыбыстар тіркес күйінде абсолют позицияда қайталанып келетін кезі болады. Бұл қолданысты *дыбыстық анафора* деп атайды [5].

Дыбыстық анафораның озық үлгілерін Абай өлеңдерінен молынан кездестіруге болады. Мысалы:

*Сені жақсы көрмесе,
Сенер ме еді сөзіңе?* (Абай).

*Ақ тамақ, қызыл жүз
Қарағым, бетіңді аш!
Қара көз, имек қас,
Қараса жан тоймас* (Абай).

*Жайнаған туың жысылмай,
Жасқанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек жомарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек суынбай,
Жан біткеннен түңілмей,
Жағалай жайлау дәулетің –
Жасыл шөбі қуармай,
Жарқырап жатқан өзенің –
Жайдақ тартып суалмай,
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсің, япырмай* (Абай).

Бұл өлең жолдарында *сен-*, *қара-*, *жа-* дыбыстар тіркесімін түрлі стильдік бояулармен шебер қиюластырылған.

Дыбыстық эпифора — сөйлемнің әсерлілігін күшейту үшін белгілі бір сөз, сөз тіркесі жол (тармақ) аяғында қайталанады. Мысалы:

*Мұнар да, мұнар, мұнар күн
Бұлттан шыққан шұбар күн.
Буыршын мұзға тайған күн,
Бура атанға шөккен күн.
Бұлықсып жүрген ерлерден
Бұрынғы бақыт тайған күн, —*

деген өлең жолдарында Махамбет қайталаудың анафора мен эпифора түрлерін бір-бірімен шебер қиюластырып, айтар ойына оқырман (тыңдарман) көңілін еріксіз аудартып тұр.

Поэтикалық мәтінде ұқсас дыбыстардың бірдей позицияда қайталанып берілуі олардың семантизациялануына себепші болады. Оны фоностилистикада *паронимиялық аттракция* деп атайды. Паронимиялық аттракция — дауыссыз дыбыстардың позициялық қайталануы. Екінші сөзбен айтар болсақ, паронимиялық аттракция — параллелизмнің фонетикалық деңгейдегі көрінісі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Топорков В.* О слове // Советское искусство. — 1952. — 30 янв. — С. 72.
- 2 *Костомаров В.Г.* Насущные задачи учения о культуре речи // Русский язык в школе. — 1965. — № 4. — С. 5–8.
- 3 *Барлас Л.Г.* Русский язык. Стилистика. — М.: Просвещение, 1978. — С. 185.
- 4 *Аванесов Р.И.* Русское литературное произношение. — М., 1972. — С. 21.
- 5 *Бүркітов О.* Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі: Филол. ғыл. д-ры... дис. автореф. — Алматы, 2002. — 17-б.

А.О.Ыбырайым

Стилистические функции звуков языка

В статье рассмотрены особенности и отличия функциональных стилей и речевых форм. Автором изучены стилистические ресурсы звуков языка в трех аспектах, проанализированы такие виды звуковых повторов, как ассонанс, аллитерация, анафора, рифма, ритм, консонанс, внутренняя рифма. Доказано, что повтор похожих звуков в одинаковой позиции текста является их семантизацией, а в фоностилистике — позиционным чередованием согласных звуков.

A.O.Ybyrayym

Stylistic functions of sounds of language

In article features and differences of functional styles and speech forms are considered. The author studies stylistic resources of sounds of language in three aspects, analyzes such types of sound repetitions, as acco-нанс, alliteration, an anaphor, a rhyme, a rhythm, consonance, an internal rhyme. The author of article proves that repetition of similar sounds in an identical position of the text is their semantization, and in phonostylistics — position alternation of consonants.

References

- 1 Toporkov V. *Sovetskoe iskusstvo*, 1952, January, 30, p. 72.
- 2 Kostomarov V.G. *Russian language at school*, 1965, 4, p. 5–8.
- 3 Barlas L.G. *Russian language. Stylistics*, Moscow: Prosveshcheniye, 1978, p. 185.
- 4 Avanesov R.I. *Russian literary pronunciation*, Moscow, 1972, p. 24.
- 5 Burkitov O. *Lingvostilisticheskaya system of repetitions in the Kazakh language: Abstract of the doctoral dissertation*, Almaty, 2002, p. 17.